

УДК 347.22 (045)

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.11.07>

Гудима М.М.

к.ю.н., доцентка,

докторантка кафедри цивільного права

Навчально-науковий юридичний інститут

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ПРАВО ПРИТРИМАННЯ В СПЕКТРІ РЕЧОВО-ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОЇ ДИХОТОМІЇ

Постановка проблеми. Притримання, ставши важливим надбанням вітчизняної цивілістики, продовжує супроводжуватися правовою антиномією, що полягає у складності визначення правової природи права притримання. Незважаючи на зовнішню простоту притримання, досі немає ясності в питаннях його правової природи, місця в системі вітчизняного цивільного права, правової сутності права притримання, вказані проблеми залишаються предметом жвавої наукової полеміки. Водночас з'ясування природи права притримання є не лише суто теоретичною проблемою, а й надзвичайно важливим для правильного застосування цього правового інституту на практиці в цілях захисту інтересів кредитора. Актуальність дослідження права притримання натепер підтверджується і обширною судовою практикою, що виявляє нові проблеми, які виникають у цій сфері й доволі часто мають теоретичне підґрунтя.

Проблематика притримання отримувала висвітлення переважно на рівні підручників та навчальних посібників і предметом комплексного глибокого дослідження виступала вкрай рідко. Серед дослідників, у колі наукових інтересів яких була проблематика притримання, можна назвати М. Агаркова, А. Венедиктова, О. Герасименко, Б. Гонгало, В. Вітрянського, Р. Достдар, О. Іваненко, Т. Карнаух, М. Каткова, С. Сарбаша, Д. Соколянського, М. Южанина, В. Удінцева, Ю. Якушину. Проте велика кількість теоретичних запитань ще є невирішеними чи мають дискусійний характер і вимагають подальших наукових розвідок.

Мета дослідження полягає у виявленні правової природи права притримання в рамках традиційної для цивілістики дихотомії «речових зобов'язальних прав».

Основний зміст. Є багато суперечливих думок стосовно правової природи притримання, проте весь спектр наукових поглядів на вказану проблему можна звести до декількох напрямів. Так, перша когорта дослідників вважає притримання інститутом зобов'язального права. Зокрема, А. Рубанов вважав притримання складовою частиною основного зобов'язання [1, с. 523]. Д. Соколянський у кандидатській дисертації дійшов висновку, що віднесення притримання до видів забезпечення виконання зобов'язань свідчить про зобов'язальний характер права притримання. Притримання є окремим зобов'язанням, яке є акцесорним щодо основного зобов'язання, тому правовідносини щодо притримання речі, безперечно, є зобов'язальними [2, с. 9].

Одразу відзначимо, що категорія «притримання» є вмісткою та змістовно складною, чомусь цей аспект не всіма науковцями враховується. На складність категорії «притримання» звертала увагу О. Коршикова, відзначаючи, що «притримання як спосіб забезпечення цивільно-правових зобов'язань необхідно розглядати в двох основних «площинах»: по-перше, як суб'єктивне цивільне право кредитора, що породжується невиконанням боржником свого основного обов'язку в рамках наявного зобов'язання, і по-друге, як здійснення кредитором такого права, що є одностороннім актом ретентора

[3, с. 162]. Проте дослідниця, здійснивши, на наш погляд, важливе застереження з приводу особливостей виникнення та реалізації права притримання, все ж ототожнила розуміння категорій «притримання» та «права притримання». Тому чіткішою видається позиція Д. Соколянського, який вказує на необхідність відокремлення таких понять, як «право притримання» і «притримання», визначивши, що перше є суб'єктивним правом кредитора, а друге – правовим інститутом і, крім того, зобов'язальним правовідношенням [4, с. 117]. Погоджуємося з автором з приводу розмежування змістового навантаження категорій «притримання» та «право притримання». Проте нам характеристика вмісткого поняття «притримання» лише в іпостасі зобов'язального правовідношення видається неповною. Справді, складно заперечити зобов'язальну природу відносин між боржником та кредитором, який наділяється правом притримання задля забезпечення основного зобов'язання через чітку визначеність їх учасників, водночас з виникненням у кредитора права притримання відбувається встановлення ще одних правовідносин – між кредитором як уповноваженою особою, яка наділяється правом притримати річ боржника, а здебільшого ще й задовольнити свої інтереси за її рахунок, з одного боку, та всіма іншими третіми особами як пасивно зобов'язаними в межах указаних правовідносин (абсолютні правовідносини).

Слід здійснити застереження, що зобов'язальна природа правовідносин, в яких відбувається виникнення права притримання, не дає можливості автоматично сформулювати висновок про зобов'язальну природу і самого права притримання. Як відзначав Р. Майданік, деякі зобов'язання можуть мати окремі речово-правові «вкраплення», не втрачаючи своєї зобов'язально-правової природи [5, с. 33]. Тож зобов'язальний характер правовідносин апіорно не означає, що в їх рамках можуть мати місце тільки зобов'язальні права, зворотно і як речовий чи зобов'язальний характер права не визначає необхідності

моделювання відповідних їм за назвою видових правовідносин. Тобто для визначення правової природи права притримання слід виходити не з характеристики правовідносин, а звертатись до сутності такого суб'єктивного цивільного права.

Тож, досліджуючи правову природу саме права притримання, надалі сфокусуємо наукову увагу на протилежному підході до характеристики такого права – розумінні його як речового права. Прихильником такого підходу зокрема є О. Підпригора, який розглядає право притримання різновидом речових (титкульних) прав на чужі речі [6, с. 280]. Право притримання за своєю юридичною природою доволі часто розуміється цивілістами як речовий спосіб забезпечення виконання зобов'язання [7, с. 2–4; 8, с. 389, 9, с. 22].

Справді, хоча законодавець не здійснив прямого закріплення права притримання серед переліку речових прав на чужі речі, все ж можливості визнання за таким правом характеру речового існують через невичерпність такого переліку шляхом вказівки у ст. 395 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України на можливість визнання й інших речових прав на чуже майно, окрім названих у вказаній статті прав володіння, сервітуту, емфітевзису, суперфіцію. Вказаний законодавчий підхід дає дослідникам можливість певною мірою до речових прав на чужі речі відносити і речово-правові способи забезпечення виконання зобов'язань – заставу та притримання [10, с. 327].

Для обґрунтування чи спростування вказаної позиції звернемось спершу до регулювання притримання у вітчизняному законодавстві. Відповідно до ч. 1 ст. 594 ЦК України кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредитором пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання. Притриманням можуть забез-

печуватись інші вимоги кредитора, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 2 ст. 594 ЦК України). В окремих випадках ЦК України наділяє кредитора не лише правом притримання, а й правом продажу майна боржника. Так, відповідно до ч. 5 ст. 853 ЦК України, якщо замовник протягом одного місяця ухиляється від прийняття виконаної роботи, підрядник має право після дворазового попередження продати результат роботи, а суму виторгу з вирахуванням усіх належних підрядникові платежів внести в депозит нотаріуса на ім'я замовника, якщо інше не встановлено договором.

Саме тому науковці відзначають наявність функцій права притримання, які зводяться до вирішення таких завдань: 1) забезпечення та стимулювання належного виконання боржником відповідного грошового зобов'язання; 2) компенсація грошових вимог кредитора з вартості притримуваної речі [11, с. 115]. Отже, кредитор у рамках права на притримання речі може мати дві правомочності: володіти річчю (притримуючи річ у себе) та здебільшого розпоряджатися (отримати задоволення своїх вимог з вартості притриманої речі).

Проаналізуємо право притримання в спектрі тих ознак, які властиві речовим правам, а саме правам на чужі речі.

І хоча ця ознака є другорядною для речових прав, однак у цивілістиці вважається для них традиційною, тому розпочнемо з того, що цивільно-правові відносини, які виникають під час здійснення прав на чужі речі, мають абсолютний характер. Який же характер відносин притримання? Видається, що відносини щодо встановлення права притримання мають відносний характер, адже чітко визначено кредитора та боржника як уповноважену та зобов'язану особи у відповідному зобов'язанні, проте під час реалізації права притримання виникають й інші правовідносини з іншим суб'єктом складом – управомочена особа (володілець права притримання) та всі треті особи, які є пасивно зобов'язаними і не повинні створювати перешкод у реалізації

права управомоченої особи та не порушувати його (до того ж у коло зобов'язаних осіб входить і сам власник притриманої речі). Останні відносини носять абсолютний характер і з них витікає наявність у володільця права притримання – можливості абсолютного захисту свого права від посягань на притримувану річ як з боку будь-якої третьої особи, так і з боку самого власника речі – боржника. У цьому контексті можна говорити про абсолютний (речово-правовий) захист права притримання, оскільки захищається право притримання чужої речі як абсолютне за своєю природою.

Доволі часто речові права характеризують ознакою пріоритетності, видається, що остання притаманна і праву притримання. Справді, вимоги, які впливають з речових прав, задовольняються першочергового перед вимогами, що виникають із зобов'язально-правових відносин, а принагідно до права притримання є правило, що кредитор, який притримує річ, має пріоритетне право задовольнити свої вимоги за рахунок притриманої речі.

Далі речовим правам властиве так зване право слідування, яке полягає в тому, що перехід права власності на річ, обтяжену обмеженим речовим правом володіння і користування іншою особою цією річчю, не припиняє цього права на чужу річ; останнє (обмежене речове право, яким обтяжене право власності на певну річ) так би мовити слідує за самим об'єктом права власності. Стаття 514 ЦК України встановлює загальне правило щодо обсягу прав, які переходять до нового кредитора у зобов'язанні: до нового кредитора переходять права первісного кредитора у зобов'язанні в обсязі й на умовах, що існували на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлено договором або законом. Заломлюючи це правило на відносини притримання, відзначимо, що у разі переходу права вимоги від одного кредитора до іншого останній одночасно одержує і право притримання. Зрештою, відповідно до ч. 3 ст. 594 ЦК України кредитор має право притримати річ у

себе також у разі, якщо права на неї, які виникли після передачі речі у володіння кредитора, набула третя особа. Отже, право притримання слідує за річчю, яка притримується навіть у разі зміни її власника. Як пише А. Жила, вказане законодавче положення спрямоване на збереження забезпечувальної функції притримання у разі припинення прав боржника на притримувану річ у зв'язку з переходом їх до іншої особи [12, с. 198].

Заради справедливості відзначимо, що право слідування для притримання є дещо специфічним, про що, зокрема, відзначав М. Агарков. Науковець, з огляду на положення, згідно з яким кредитор, що втратив володіння притримуваною річчю, не має права витребувати предмет притримання у третіх осіб, взагалі не наділяв право притримання властивістю слідування за річчю і, як наслідок, доходив висновку, що право притримання не є речовим правом [13, с. 118]. Справді, право слідування в притриманні має дещо «урізаний» обсяг, однак вітчизняні дослідники-цивілісти, аналізуючи зарубіжне законодавство, на кшталт ЦК Республіки Молдова, що встановило, що позбавлення володіння річчю проти волі не припиняє права притримання, а сторона, яка здійснює право притримання, може вимагати повернення речі з урахуванням позовної давності (ч. 3 ст. 639), пропонують наділити притримання правом слідування в такому обсязі, що, на їхню думку, зробить цей спосіб забезпечення виконання зобов'язань ще більш надійним з точки зору захисту прав кредитора [14, с. 55]. Однак наявний натеper у вітчизняному законодавстві так би мовити «урізаний» характер права слідування не може слугувати безапеляційною підставою висновку з приводу заперечення речової природи права притримання. Наявність права слідування є побічною, а не ключовою характеристикою речового права, адже навіть у деяких речових прав, які за своєю сутністю справді мають речовий характер, приміром, право члена сім'ї власника житлового приміщення, така ознака взагалі відсутня.

Тому у вирішенні проблеми визнання певного права речовим варто виходити з ключових сутнісних ознак останніх, таких як: наявність відповідного змісту права, яким є безпосереднє панування особи над річчю, що полягає в належності уповноваженій особі всіх разом, окремо або в певному поєднанні правомочностей володіння, користування і розпорядження нею, та реалізація таких на підставі автономії волі незалежно від інших суб'єктів, тобто здатність шляхом здійснення повноважень з приводу відповідної речі задовольнити інтереси володільця права, не вдаючись до безпосередньої допомоги інших осіб.

Проаналізуємо право притримання на предмет наявності в нього виділених ключових ознак. З приводу правомочностей належних кредитору, реалізуючих право притримання, більшість науковців відзначає наявність у нього права володіння такою річчю. Так, притримання, будучи речово-правовим способом забезпечення виконання зобов'язань, пише Т. Карнаух, є різновидом речових прав на чуже майно – правом володіння [14, с. 55–57]. Даючи відповідь на запитання щодо природи речового права, на якому притримувана річ перебуває у кредитора, А. Жила відзначає, що це право володіння і водночас підкреслює, що притримання речі кредитором не дає йому права користуватися річчю, яку він притримує в себе [12, с. 198]. Такої думки й деякі інші українські вчені, зокрема Т. Боднар [15, с. 242]. Поділяємо таку позицію і вважаємо, що притримання речі боржника кредитором, безумовно, є володінням. До того ж ідеться саме про законне володіння, оскільки воно (на відміну від більшості інших способів забезпечення виконання зобов'язань, що виникають на підставі договору) виникає із закону, засноване на ньому. Мав рацію В. Вітрянський, який справедливо у зв'язку з цим зазначив: «Залишається неясним, як можна визнавати незаконним володіння річчю, якщо право кредитора її утримувати прямо передбачене Кодексом» [16, с. 445]. Наділення кредитора правом притримання на підставі

закону і дає змогу розглядати володіння кредитора річчю боржника як законне володіння, а самого кредитора вважати законним володільцем. Тому категорично не згодні з тезою Н. Южаніна, що «володіння предметом притримання є фактичним безтитульним володінням» [17, с. 127], а також з поглядами К. Скловського і А. Рубанова з приводу того, що володіння притриманою річчю є незаконним [18, с. 294; 1, с. 565].

Незважаючи на відсутність правомочності користування притриманою річчю, про що прямо відзначає законодавець (ч. 3 ст. 595 ЦК України), за окремими видами договірних зобов'язань у разі настання певних юридичних фактів кредитори наділяються правомочністю розпорядження. Приміром, стаття 874 ЦК України визначає, що у разі нез'явлення замовника за одержанням виконаної роботи або іншого ухилення замовника від її прийняття підрядник має право, письмово попередивши замовника, зі спливом двох місяців від дня такого попередження, продати предмет договору побутового підприємства за розумну ціну, а суму виторгу з вирахуванням усіх належних підприємцю платежів внести у депозит нотаріуса, нотаріальної контори на ім'я замовника. Тобто законодавець для реалізації правомочності розпорядження предметом притримання не потребує згоди чи іншого сприяння власника речі, яка притримується, а визнає необхідним елементом юридичного складу лише попередження замовника.

Анотація

У статті досліджується наукова полеміка з приводу визначення правової природи права притримання в рамках традиційної для цивілістики дихотомії речових зобов'язальних прав і здійснюється пошук шляху її вирішення. Проведено критичний аналіз позицій, які обґрунтовують зобов'язальну природу права притримання, проаналізовано аргументацію прихильників речової природи такого права. Проведена оцінка законодавчої техніки з приводу регулювання інституту притримання. Виявлено підставу доктринальних похибок представників концепції зобов'язальної природи права притримання: ухилення від відокремлення таких понять, як «право притримання» і «притримання», та небажання визнавати можливість існування в зобов'язальних (відносних) правовідносинах речових прав. У статті акцентовано, що речовий чи зобов'язальний характер права не визначає необхідності моделювання відповідних їм за назвою видівих

Зрештою, можна говорити про другу ознаку речового права – самостійність володільця права притримання, тобто здатність шляхом здійснення повноважень з приводу відповідної речі задовольнити свої інтереси, не вдаючись до безпосередньої допомоги інших осіб. Законодавець для реалізації правомочності володіння теж потребує лише факту повідомлення. Про це йдеться в ч. 1 ст. 595 ЦК України: кредитор, який притримує річ у себе, зобов'язаний негайно повідомити про це боржника.

Висновки. Отже, резюмуємо, що речову природу права притримання зумовлюють: 1) володіння кредитором річчю, що притримується ним, яке є правомірним та законним, адже спирається на правову основу (правовий титул); і хоча у разі притримання кредитор не наділений правом користування притриманою річчю, все ж іноді кредитор з метою захисту своїх інтересів вправі задовольнити свої вимоги з вартості притриманої речі в порядку, встановленому для реалізації заставленого майна; 2) реалізація вказаних правомочностей здійснюється на підставі принципу автономії волі володільця права притримання і не потребує звернення за допомогою до інших осіб. Тобто з огляду на вищевикладене, вважаємо, що право притримання, будучи речово-правовим способом забезпечення виконання зобов'язань (таке розуміння відображає його функціональне призначення), є різновидом речових прав на чуже майно (за своєю правовою природою).

правовідносин. У роботі аналізується природа правовідносин, в яких відбувається встановлення права притримання та правовідносин, у межах яких воно реалізується, робиться висновок про виникнення двох паралельних самостійних правовідносин та розширюється розуміння «правовідносин притримання» як складної, місткої категорії. Проаналізовано право притримання в спектрі ознак, традиційно притаманних речовим правам. Виявлено його відповідність ключовим (сутнісним) ознакам речового права та більшості додаткових їх характеристик. Усе ж вирішальну роль для підтвердження речової природи права притримання відіграли ключові ознаки: наявність відповідного змісту права, яким є безпосереднє панування особи над річчю, що полягає в належності уповноваженій особі всіх разом, окремо або в певному поєднанні правомочностей володіння, користування і розпорядження нею та реалізація таких на підставі автономії волі незалежно від інших суб'єктів, не вдаючись до безпосередньої допомоги інших осіб. Сформульовано висновок про те, що право притримання, будучи речово-правовим способом забезпечення виконання зобов'язань (це відображає його функціональне призначення), є різновидом речових прав на чуже майно (за своєю правовою природою).

Ключові слова: притримання, право притримання, правова природа, правовідносини, речові права, зобов'язальні права.

Hudyma M.M. Right of retention through the prism of the substantive-liability dichotomy **Summary**

The article explores the scientific controversy over the determination of the legal nature of the retention right within the framework of the traditional dichotomy of substantive-liability rights and searches for a way to resolve it. A critical analysis of the standpoints that substantiate the liability nature of the retention right is made; the arguments of the proponents of the substantive nature of this right are analyzed. The evaluation of the legislative technique regarding the regulation of the institution of retention has been carried out. The grounds for the doctrinal errors of the representatives of the concept of the liability nature of the retention right have been revealed: the evasion of separation of such concepts as «right of retention» and «retention» and the unwillingness to recognize the possibility of existence of property rights in the liability (relative) legal relations. The article emphasizes that the substantive or liability nature of the law does not determine the need to shape specific legal relations relevant for them by name. The paper analyzes the nature of legal relations in which the right of retention and the legal relations within which it is exercised is established; concludes that two parallel independent legal relations emerge and expands the understanding of «retention relations» as a complex, capacious category. The right of retention through the prism of traits traditionally inherent in property rights is analyzed. Its correspondence to the key (essential) features of property right and the vast majority of their additional characteristics has been revealed. However, the key features have been of the decisive role in confirming the real nature of the right to distraint: the existence of an appropriate content of the right, which is the direct domination of a person over a thing which means the authorized person's owning of the powers of possession: all together, individually or in some combination, using and disposal of it and realization of them such on the basis of the will autonomy, regardless of other subjects, without resorting to the direct assistance of others. There have been made a conclusion that the right of retention, being a substantive-legal way of ensuring the fulfilment of obligations (which reflects its functional purpose), is a kind of property rights to another's property (by its legal nature).

Key words: retention, right of retention, legal nature, legal relations, property rights, obligations.

Список використаних джерел:

1. Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть первая. Научно-практический комментарий / Отв. ред. Т.Е. Абова, А.Ю. Кабалкин, В.П. Мозолин. Москва : Издательство БЕК, 1996. 714 с.
2. Соколянский Д.В. Договір притримання у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2009. 19 с.
3. Коршикова Е.В. Правовая природа удержания как способ обеспечения исполнения обязательств. *Актуальные проблемы российского права*. 2010. № 3 С. 159–168.
4. Соколянский Д.В. Порядок реалізації права притримання. *Юридический вестник*. 2006. № 3. С. 117–121.
5. Майданик Р.А. Правовая природа інституту іпотеки. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2009. № 1. С. 31–38.
6. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. Київ : Істина, 2004. 928 с.
7. Белов В.Н. Новые способы обеспечения исполнения банковских обязательств. *Бизнес и банки*. 1997. № 45 (367). С. 2–4.
8. Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України : підручник. Київ : Істина, 2003. 776 с.
9. Жигалкин И. К вопросу об удержании как способе обеспечения обязательств. *Підприємство, господарство і право*. 2002. № 5. С. 22–23.
10. Комментарий к Гражданскому кодексу Украины. Том II / Под ред. разработчиков проекта ГК А. Довгерта, Н. Кузнецовой, О. Подопригоры и др. Харьков : ООО «Одиссей», 2005. 1040 с.
11. Шість надійних способів захисту в договірних відносинах: неустойка, порука, гарантія, завдаток, застава, притримання / С. Крилов, С. Новіков, А. Риндя, Л. Солошенко. Харків : Фактор, 2007. 176 с.
12. Жила А.С. Притримання як спосіб забезпечення зобов'язань. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 38. С. 194–198.
13. Агарков М.М. Основы банковского права. Курс лекций. Издание 2-е. Учение о ценных бумагах. Научное исследование. Издание 2-е. Москва : БЕК, 1994. 350 с.
14. Карнаух Т.М. Притримання як спосіб забезпечення виконання зобов'язань : монографія. Краматорськ : ТОВ «Тритон-МФ», 2009. 204 с.
15. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
16. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. Изд. 2-е, испр. Москва : «Статут», 1999. 848 с.
17. Южанин Н.В. Удержание имущества – сделка? *Нотариус*. 2008. № 1. С. 24–26.
18. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве : учебно-практическое пособие. Москва : Дело, 1999. 512 с.